

Bírálat

Keller Márkus: A szocializmus építése. Az állami lakásépítés 1945 után

Az értekezés a szocialista korszak négy évtizedének lakáskérdését tárgyalja a statisztikai adatgyűjtéstől, a minisztériumi döntéshozatali szinten át, az építészet, majd a közgazdaság, a szociológia, a jog, végül a „társadalomnevelés” (lakásmód magazinok, útmutatók a lakók számára) szintekig. Ha pusztán ezt a sorrendet nézzük, akkor egy makro szinttől a mikro szintig ívelő olvasatot látunk, noha éppen ez utóbbi, tehát a lakások tényleges használata csak kisebb figyelmet kap a szövegben. Csupán egy-egy speciális kérdésnél, pl. a falusi kislakások elemzésénél, a konyha funkciójának tárgyalásakor utal rá a szerző, hogy a típustervek emberképe meglehetősen távol állt az emberek tényleges szociális valóságától. Az értekezés végül az utolsó fejezetben visszakanyarodik a rendszerszintű értelmezéshez és a lakáskérdést beilleszti a szocializmus építésének általános diskurzusába, egész pontosan a statisztikai adatgyűjtések világába.

A viszonylag tág időkeret önmagában is komoly kihívást jelentett, de mindenképpen üdvözlendő, hogy a szerző az egész korszakot tekinti át. Annál is inkább, mert történelmi alaptézisként éppen a szocialista rendszer belső átalakulása áll érdeklődésének középpontjában. Nevezetesen az, hogy a lakásügyről szóló viták többé-kevésbé egy irányba haladtak, a dolgozat elején tárgyalt fogalmakkal élve a „forradalmi” baloldali lakáskereső (tehát az állam totális kontrollja) felől egy mérsékeltebb polgári, de leginkább piacinak nevezhető realitás felé. Ez a nyitás azonban – mint azt az írás többször is hangsúlyozza – nem valamiféle demokratizálódási igényből született, mint inkább abból a felismerésből, hogy az alacsony lakbérékkel teremtett „korlátlan igényeket” a rendszer anyagi és szervezeti erőforrások hiányában nem tudta kielégíteni. Már közvetlenül az államosítások után megjelent a „korrekció”, tehát a magántőke mobilizálásának a szándéka. Keller érdeme, hogy olyan – a rendszer szempontjából kevésbé koherens folyamatokra is felfigyel – mint pl. az államosított lakások eladásának a kérdésköre. Noha itt számokat nem közöl, illetve azt sem tudhatjuk meg (ehhez feltehetően újabb forrásokat kell majd feltárni), kik vásárolhatták meg a frissen államosított lakásokat, de így is elgondolkodtató, hogy már az ötvenes években kimutatható a magántőke újratermelésének a gyakorlata.

Ezen a ponton érdemes egy pillanatra megállni. A szerző imponálóan széles forrásanyagot tárt fel, nem csupán a korabeli szaksajtót ismeri, de belső, levéltárban megőrzött jelentéseket, kimutatásokat is feltárt. Elmondható tehát, hogy relatív teljes képet kapunk a korabeli lakásügyi vitákról. Ugyanakkor azt is látni kell – ezt a szerző maga is többször kiemeli –, hogy ezen viták java része egy előre kijelölt ideológiai keretben zajlott. Tény, hogy az ötvenes évek erős ideológiai alapú iránymutatásai helyett (amiben lényegében csak az építészek vehettek részt) a hetvenes-nyolcvanas években egy szabadabb, több szereplős diskurzus körvonalazódott. Ám ezeknek a "tágabb" kereteknek a korlátait sem szabad alábecsülni. Mint azt a lakáselosztási vita kapcsán olvashatjuk, még a nyolcvanas években sem fogalmazódott meg olyan szcenárió, amely a szocialista rendszer

bukásával számolt volna. Ezen a ponton szeretném tovább vinni ezt a gondolatot, hiszen nagyon fontos módszertani következményei lehetnek. Nem találunk például utalást arra, hogy a szocialista lakás piac alapját jelentő államosítást vitatták volna a hozzászólók. Az opponens ebből azt olvashatja ki, hogy a kommunista hatalomátvétel nyomán lezajlott „tulajdonmegfosztást” lényegében legalizálták a következő évtizedek. (Azt, hogy a társadalom mindeközben nem felejtett, azt az 1990 utáni kárpótlás kérdése bizonyítja, amely persze már kívül esik az értekezés tárgyán). Pedig az ötvenes évek erőszakos tulajdonátrendezése kapcsán például elég arra utalni, hogy a szövegben egyéni kontextusban hivatkozott Saád József a hortobágyi kitelepítésekről szóló alap kutatásaiban kiemelte, miszerint a budapesti és nagyvárosi "akciók" egyik mozgatórugója a lakások rekvirálása volt. A viták értelmezésekor tehát módszertani szempontból épp annyira érdekes lehet, miről nem beszéltek, mint az, amit ténylegesen ki lehetett mondani (korlátozott kritika).

Visszatérve az értekezés szűken vett kereteihez, a tematikai narratíva kijelölése és az imponálóan gazdag forrásanyag feltárása (és szelektálása) után az értekezés harmadik fontos erényeként említeném meg a szövegformálást. Keller rendkívül világosan érvel, folyamatosan segíti olvasóját. Már maguk az alcímek is jól azonosítható értelmezések, majd a fejezetek bevezetőjében rendszerint elméleti kérdéseket is tisztáz. Az elméletnek és az empiriának ez az összekapcsolása dinamikussá teszi a szöveget. Ilyen például a professzionalizáció kérdésköre, amely több fejezetben is visszaköszön. A negyvenes-ötvenes évek „csúcsértelmiségi” építészete a hetvenes évek vitáiban mellékszereplővé válik, sokszor még saját szakterületén, a lakásépítészetben is. Ezzel kapcsolatban Keller igen érzékletesen mutatja be a szerinte hibásan "családi ház" vitaként kezelt anekdotikus elemzéseket, miként került kisebbségbe a korábbi két évtized meghatározó baloldali építész szerzője, Major Máté. Major egyértelmű kategóriáit (mint pl. a családi ház ellentétes a szocialista szellemiséggel) ebben a vitában írók és költők kérdőjelezzik meg.

Az ilyen, több fejezetben is visszatérő elméleti felvetések (a professzionalizáció mellett a forradalmi és a polgári lakásideál szembeállítása, az uralkodó társadalomkép preskriptív jellege, pl. a mezőgazdasági, a munkás és a szellemi foglalkozások különválasztása vagy éppen a nők szerepkörének és a konyha, étkezés viszonyának elemzése) fogják össze a szövegkorpust. Így pl. a professzionalizáció kapcsán az építőművész – építőmérnöki közötti hangsúlyeltolódás beilleszthető az egymást váltó miniszterek által fémjelzett és egyre nyíltabban preferált „technokrata” irányítási modellbe. A minisztereket bemutató fejezetcímek annak is remek példái, miként bontja ki, miként rendezi narratívába a szerző a feltárt forrásokat ("moszkvai szakember, polgári habitus, határozott kéz, technokraták kora, iparból a minisztériumba" alfejezet címek). Ebből a minisztereket leíró narratívából csak egyetlen, fejezeteken átívelő folyamatot emelnék ki. Trautmann Rezső (1957-67) egy klasszikus, háború előtti polgári (egyben patrónus – kliens) ideált igyekezett megteremteni maga körül, balatoni nyaralójában fogadott művész barátokkal. Ez a fentről jött „polgári fordulat” pedig kihatott a lakástervezésre is, hiszen ugyanebben az időben Zalotay Elemér radikális (forradalmi) szalagház terve (1959) éppen amiatt került elutasításra, mert nem vette figyelembe, hogy a lakás nem csak „alvásra” szolgál, hanem a család életének színtere is, ahol – innen már magunk folytathatnánk – a szocialista külvilággal szemben ki-ki a maga "polgári" értékrendje szerint élhet.

Ezekre a fejezeteken átívelő kapcsolatokra azért is szükséges felhívni a figyelmet, mert máskülönben nagyon is eltérő forrásanyagú és tematikájú részekre oszlik a szöveg. A statisztikai bevezetőt a miniszterek portréja követi, az ötvenes évek lakáskérdését szinte kizárólag az építészek szemüvegén át ismerhetjük meg, miközben a hatvanas, de még inkább a hetvenes-nyolcvanas évek vitáiban már a

közigazdászok, jogi szabályozók (lakáshoz jutási keretek) játsszák a főszerepet. Az esettanulmányok (így mindenekelőtt az Óbudai Kísérleti Lakótelep) aztán ismét visszavezetnek minket az eredeti építészeti kérdésekhez. Keller a forrásanyag jellegével és a vitában résztvevő szereplőkkel magyarázza a perspektíva tágulását, ami összefüggésben áll például a már említett építés csúcstémiségi szerepkör erodálódásának problémájával is. Olvasóként persze adódik egy másik értelmezés is, miszerint az egyes fejezetek önálló tudományos kérdéseket fogalmaznak meg. Kétségtelen, hogy a dolgozat nem csak egészben, de részeiben is megállja a helyét, láthatóan több, egymás után végzett kutatómunka összekapcsolásából született meg a végső forma.

Talán ebből is adódik, hogy vannak olyan felvetett problémák, amelyek aztán nem térnek vissza. Ilyen mindenekelőtt a vidék lakáskérdése, amely a háború utáni részben önálló fejezetet kap, de már a hatvanas-hetvenes évek (mikor is tömegessé vált a falusi lakásépítés, benne az úgynevezett kockaház jelenséggel) nem kap kiemelt figyelmet, legfeljebb annyiban, hogy a vidékieket a "munkásosztállyal" szemben diszkriminatív módon kezelte a rendszer. Miközben a dolgozat részleteiben elemzi a városi lakások alaprajzi elrendezését, igen szemléletesen bemutatva az alaprajzokba rejtett családi szerepeket is (kiemelten például az óbudai vagy a budafoki kísérleti lakótelepet), addig a vidéki lakásokról csak annyit tudhatunk meg, hogy azok az állami bérlakásoknál tágasabbak voltak. (Mindez annyiban persze érthető, hogy a címben ígértek szerint csak az "állami lakásépítésekről" szól az értekezés, de azért a hitelek és a típusstervek révén mégiscsak elmondható, hogy az állam a vidéki lakásépítésben is igyekezett irányító szerepet vállalni).

A vidéki témakörnek a hiányolása persze némileg szubjektív, hiszen jómagam ezt ismerem behatóbban. Azonban ezen a ponton érdemes kitérni rá, hogy számos, Keller által elemzett forrás és téma (így pl. az 1947-es város-falu kiállítás, a "családi ház" vita, Major Máté véleményvezér szerepváltása, Zalotay terve stb.) ismertek a mai kortárs szakirodalomban. Nem vitatható, hogy Keller az eredeti forrásokat saját értelmezési keretének megfelelően kívánta elemezni, az olvasóban azonban azt a látszatot keltheti, mintha ezekről a témákról 1990 óta nem születtek volna tudományos alapú kutatások. A bevezetőben találunk ugyan friss szakirodalmi utalásokat, de hiányzik az elmúlt harminc év kutatási eredményeinek szisztematikus összefoglalása, különösen kitérve azokra a törekvésekre, amelyek pl. a szocreál vagy a kockaház kapcsán megkérdőjelezték a kortársak helyzetértelmezését.

Tény, hogy így is óriási anyagot kellett értelmezhető keretbe foglalnia a szerzőnek, így a hiányok inkább arra utalnak, hogy maga a témaválasztás, tehát egy összegző monográfia, minden esetben hagy hiátusokat. Ezt azonban csak azok az olvasók érzékelhetik, akik maguk is egy-egy résztémának a kutatói, mert máskülönben a szöveg rendkívül feszes, az olvasó nem csupán leírást, hanem valódi értelmezést kaphat. Ebből a szempontból különösen izgalmasak a záró fejezetek, amelyek visszakanyarodnak a statisztikai mutatókhoz. Noha ezek a számok létrejöttük korában elsősorban a hatalom eredményeit igyekeztek alátámasztani (illetve a tervezést segíteni), Keller olvasatában épp a szocialista lakáspolitiká alapvető belső ellentmondását tárják fel. Nevezetesen azt, hogy a szocialista lakástermelést a korszak egészében alapvetően a magánérvs beruházások (kiemelten a családi házak) dominálták, ami éles ellentétben áll a szocializmusról alkotott, lakótelepekkel jellemezhető képünkkel.

A Keller által bemutatott dolgozat kapcsán végül egy nagyon fontos módszertani kérdést szeretnék felvetni. Mint a szerző bemutatta, a szocialista lakáskérdés elsősorban a termelési, másodsorban a

lakásalaprajzi problémák körül sűrűsödött. Holott a "jó lakás – jó lakhatás" egyik alapvető ismérve annak elhelyezkedésében, urbanisztikai környezetében rejlik. Keller maga is idézi, hogy pl. a békásmegyeri lakótelep kapcsán a lakók a közösségi-szolgáltató terek (elsősorban iskolák, óvodák) hiányát, másodsorban a közlekedési nehézségeket emelték ki. De ha csak a lakásra szűkítjük is a nézőpontunkat, alig találni utalást az ablakokból nyíló "városi tájra", annak esztétikai és egészségügyi stb. minőségére. Holott a lakások használói számára a környék (zaj, zöldfelület stb.) sokkal inkább megváltoztathatatlan valóság, mint a lakásalaprajz. Tudjuk, hogy a szocializmus évtizedeiben élénk urbanisztikai viták is zajlottak, a kérdés ezek után az lehet, miként ért össze vagy (nem ért össze) a kétféle megközelítés, a lakás, mint építészeti produktum és a lakás, mint a városban lakás eszköze?

A szöveg nyomán megfogalmazott kérdésből is látszik, hogy az értekezés rendkívül inspiráló, számos irányban továbbgondolható munka. Olyan írás született, amely a korszakkal és annak építéstörténetével foglalkozó további kutatások számára alapvető referencia pontokat jelöl ki, úgymint a professzionalizáció, a forradalmi – polgári válaszok elkülönítése a lakáspolitikában, az állami kontroll korlátozott lehetőségei vagy éppen a legfelső káderpolitika. A téma átfogó jellege, a feldolgozott forrásanyag mennyisége és minősége, az ezekből kialakított világos narratíva okán teljes mértékben támogatom a mű nyilvános vitáját, és javaslom az MTA doktori cím megítélését.

Vác, 2024. május 27.

Prof. Tamáska Máté